

П. Д. Гуйван

КРИТИЧНІ МІРКУВАННЯ З ПИТАННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ ЛИШЕ ЗА ЗАЯВОЮ СТОРОНИ У ПРОЦЕСІ

Вступ. Загальноновизнаним є той факт, що право на звернення до суду про розгляд спору та винесення відповідного рішення не обмежене позовною давністю. Таке правило закріплене в ч. 2 ст. 267 Цивільний кодекс України (далі – ЦКУ) і фактично характеризує той факт, що право на позов в процесуальному сенсі не задавнюється: особі не може бути відмовлено у прийнятті позовної заяви у зв'язку з пропуском давнісного строку. Обов'язок прийняття судом до розгляду заяви про захист цивільного права чи інтересу незалежно від спливу позовної давності повністю узгоджується з положеннями цивільного закону про необхідність захисту права у разі поважності причин її пропуску. Однак, прикметно, що зазначена взаємодія двох вказаних норм може бути порушеною з урахуванням нового положення закону про застосування давності лише за заявою сторони у спорі про її сплив (ч. 3 ст. 267 ЦКУ). Тож у ситуації, коли пропуск позивачем давнісного строку є загальноочевидним, за такої юридичної конструкції питання про задоволення вимог взагалі може не виникнути під час розгляду справи судом. Давайте детальніше розглянемо коментований правовий інструментарій. В Україні наразі діє закон, за яким суд не вправі відмовити у позові позивачеві, що прострочив позовну давність, якщо відповідач упродовж процесу до винесення рішення по суті не зробить відповідної заяви. Ми виступали й продовжуємо категорично виступати проти такого підходу, бо вважаємо, що він не ґрунтується на реальній сутності взаємин, що насправді відбуваються, мало того, він спотворює одне з основоположних понять цивілістики – суб'єктивного матеріального права та його змісту.

Виклад основного матеріалу. Правило про судове застосування позовної давності виключно на підставі заяви сторони у спорі (читай - відповідача) Україна сприйняла із закордонних цивільних кодифікацій, згідно з якими питання про давність не порушується судом, якщо про це не заявляє сторона у спорі (пар. 1501 Загального цивільного укладення Австрії, ст. 200 білоруського ЦК, ст. 199 ЦК Російської Федерації тощо). Подібне правило запроваджене також для відносин міжнародної купівлі-продажу (ст. 24 Конвенції про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів). Тим прикріше, що неправильна за суттю юридична конфігурація набула міжнародного розвит-

ку. Ще можна було б вести мову про доцільність такого механізму у межах доктрини єдиної десятилітньої позовно-набувальної давності, що була закріплена у законодавстві понад століття тому [1, с. 4–5]. Адже, вказана концепція застосовувалася виключно для задоволення речового права, і позиція нетитульного набувача щодо застосування давності мала істотне значення. Як вказував І.Є. Енгельман, «десятилітній строк є лиш мінімум, зі спливом якого для давнісного володільця проявляється можливість так чи інакше проявити своє рішення скористатися давністю. Поки ж воно не виявлене у якійсь формі, давність не може здійснити своєї юридичної дії, бо відсутня наявність для того умови – прояву волі володільця» [2, с. 137]. У наш же час, коли інститути позовної та набувальної давностей регулюються різним правовим інструментарієм і не пов'язані один з одним, правило про обов'язковість посилення на давність є, щонайменше, невиваженим.

Попри недосконалість та незручність самого коментованого механізму, що, зрештою, можна було б усунути законодавчо, він має такі вади, котрі коригуванню чи зміні не підлягають. Йдеться про його вплив на загальнотеоретичне обґрунтування правової природи цивільних матеріальних строків та їх значення для здійснення суб'єктивних прав та обов'язків. Цивільно-правовий строк це проміжок часу, із настанням чи спливом якого відбуваються юридично значущі явища. Водночас строк є елементом суб'єктивного матеріального права особи, а його сплив, як і вичерпаність інших характеристик останнього (щодо обсягу повноважень, способу поведінки тощо) призводить до припинення суб'єктивного права. Про це детальніше вже вказувалося у наших попередніх роботах [3, с. 101–131; 4, с. 19–23]. Скажімо, початок перебігу позовної давності забезпечує появу у особи охоронного повноваження – позовного домагання, а закінчення її перебігу разом з фактом неперед'явлення позову означає припинення охоронного права на позов. Новація чинного цивільного законодавства не тільки знівельовала значення позовної давності як межі існування такого охоронного права, вона поставила його в залежність від реалізації наявного у сторін процесу суб'єктивного права на заяву про сплив позовної давності. Таке право, як і право сторони у спорі робити будь-які інші заяви, є процесуальним, оскільки воно не може бути реалізованим поза межами процесу. Відтак, існування матеріального повноваження на судовий захист поставлене в залежність від факту реалізації чи нереалізації певного процесуального повноваження. Інакше кажучи, якщо процес не розпочався, позовне домагання має невизначений строк існування.

Приміром, особа протягом тридцяти років не звертається з наявною вимогою до суду. У неї продовжує існувати матеріальне право на позов, позаяк його закінчення пов'язане з дією, котра може бути вчинена тільки у ході судового розгляду спору. Так як сплив позовної давності сам по собі не впливає на дієвість домагання, а заяву про її закінчення можна зробити лише в процесі, мусимо вважати матеріальне право на позов існуючим протягом всього строку від моменту його виникнення (правопорушення) до, як мінімум, пред'явлення позову. Це означає, що позовна давність фактично не впливає на життєздатність домагання, стосовно якого існує лиш певна вірогідність визнання його в майбутньому втраченим. погодьтеся,

у правоволодільця немає жодних підстав вважати належне йому право на судовий захист погашеним, хоча, з іншого боку, він протягом всього часу після закінчення давнісного перебігу не може бути певним щодо належності йому права на позов. Адже рішення суду про втрату права на позов буде прийняте «заднім числом». Такий підхід навряд чи задовольнить суспільні потреби у стабільності цивільних відносин, які були покладені в основу запровадження давнісного інституту.

Як ми щойно зазначали, процесуальне право на позов не підлягає дії позовної давності, тоді як абсолютно усі доктринальні авторитети переконані у задавненні матеріальних домагань. Однак, за нових умов коментована норма починає тлумачитися як правило про безстроковість і матеріального права на позов. Бо саме так виглядає правило закону, в котрому вказується на обов'язковість здійснення права, що припинилося, якщо боржник чомусь забув чи не зміг повідомити кредиторів та суду про факт його нечинності. Тривалість реалізації охоронного повноваження вже не обмежується нормативним строком, адже зовсім не виключено, що кредитор, пред'явивши позов поза межами давнісного строку і не маючи жодних поважних причин для його відновлення, все ж отримає судовий захист з огляду на відсутність заяви відповідача про застосування позовної давності до заявлених вимог. Фактично, відповідач тепер наділений правом не тільки визначити долю судового спору після спливу давності, а й встановлювати кінцевий термін права на позов, який буде залежати від його заяви. В сучасних умовах, як бачимо, право на позов в матеріальному сенсі не тільки не припиняється після закінчення давнісного перебігу, а й взагалі може існувати вічно, поза як відповідної заяви не зробить сторона у спорі.

Запровадження правила про обов'язковість заяви сторони у спорі для застосування судом позовної давності надало нового забарвлення судовому аналізу заперечень проти зазначеної заяви. Тепер заперечення надаються лише після отримання вказаної заяви, ба навіть клопотання про відновлення давнісного строку за явності його пропуску в разі пред'явлення позову втратило сенс. Під час розгляду спору позивачем може бути спростований викладений у заяві відповідача факт спливу давнісного строку з урахуванням певних обставин, що зумовили зупинення, переривання його перебігу чи відстрочення початкового терміну. Але потреба у дослідженні вказаних обставин виникає лише тоді, коли є підстави вважати, що давність закінчилася на час пред'явлення позову. Звичайно, необхідні аргументи має надавати позивач, який зацікавлений у дієвості свого матеріального права на судовий захист. Але закон не визначає ці повноваження як виключні.

На відміну від судового застосування давності, яке здійснюється лише за заявою сторони спору, питання про її спростування може бути вирішене і за ініціативою суду. Тому, вважаємо, якщо відповідач заявляє про застосування давності, суд зобов'язаний дати їй юридичну оцінку і таким чином дослідити питання про давність, навіть якщо позивач про це спеціально не просить. Скажімо, якщо відповідач неналежно обґрунтував свою заяву про застосування давності (до прикладу, навів неправильний арифметичний розрахунок чи зазначив помилкову дату початку її перебігу тощо), юрисдикційний орган має залишити поза увагою обставини,

що заперечують вплив давності. Власне, у такій процедурі зміни відбулися незначні – замість необхідності в обов'язковому порядку доводити суду поважність причин пропуску давнісного строку чи інші обставини, що посвідчують його незакінчення, як то було раніше, наразі подібний обов'язок покладається на позивача лише у разі надходження відповідної заяви від відповідача. У цьому деякі дослідники вбачають прояв принципу диспозитивності. Застосування позовної давності лише за заявою відповідача вони вважають проявом такого принципу в процесі [5, с. 96].

Давайте проаналізуємо, чи так це насправді. Закон надає заяві відповідача про вплив давнісного строку за пред'явленими вимогами статусу будь-якого іншого факту, яким обґрунтовується вимоги позивача й заперечення проти них: оскільки вони не доводяться сторонами, такі обставини не мають значення для справи. Адже, суд вправі лише оцінювати надані сторонами аргументи, а не збирати їх [6, с. 111–115]. Отже, коли сторона, яка має можливість заперечувати проти позову з посиланням на давність, цього не робить, такий аргумент, навіть за умов його безспірності, втрачається. Така позиція обґрунтовується у наукових публікаціях як диспозитивне правило про надання доказів сторонами, що беруть участь у розгляді справи [5, с. 96–97]. Та справа у тому, що із застосуванням вказаного принципу в такій ситуації погодитися не можна.

Бо, по-перше, в такому випадку йдеться не про збирання доказів, а про їхню оцінку. Адже, як відомо, будь-які інші обставини справи, крім фактів, що посвідчують пропуск давності, навіть якщо про них не заявляє сторона, можуть бути з'ясовані юрисдикційним органом. По-друге, посилання сторони на давність має принципову відмінність від інших доказів, що надаються нею під час вирішення спору. Диспозитивність полягає у вільному виборі сторонами процесу доказів, які вони використовують в обґрунтування своїх вимог чи заперечень. Однак, як правильно вказує Г.Г. Гордієнко, позовна давність не є доказом у справі, доказами можуть бути будь-які фактичні дані, що свідчать про вплив позовної давності [7, с. 50]. Для оцінки перебігу позовної давності достатньо сукупності аргументів, які дозволяють встановити факти наявності правовідношення, його порушення зобов'язаною особою тощо. Отже, коли відповідач навіть не посилається на давність у разі заперечення позовних вимог, із змісту наданих ним та іншою стороною доказів можна достеменно встановити вплив позовної давності, чи ні. Під час розгляду справи суд повинен ретельно дослідити надані сторонами докази. Це означає, що юрисдикційний орган мусить проаналізувати їх всебічно і прийти до висновків, які, можливо, не вказувалися у вимогах та запереченнях сторін.

З наявних у справі матеріалів, як правило, досить легко зробити висновки про момент виникнення у позивача права на позов. Здебільшого термін співпадає з часом правопорушення (особливо це стосується договірних відносин), а факт порушення цивільного права є тією обставиною, що підлягає обов'язковому з'ясуванню під час розгляду спору, інакше просто унеможлиблюється юрисдикційний захист. Відтак, суд, встановивши час початку перебігу, а отже, і момент впливу позовної давності, не має наразі можливості застосувати його наслідки без відповідної заяви сторони у спорі. Як ми вже неодноразово зазначали, строк є істотною складовою частиною

змісту матеріального права, існування такого права за його межами неможливе. Отже, якщо з матеріалів справи з усією очевидністю витікає, що строк давності на час пред'явлення позову минув, то видається нелогічним позбавлення судового органу права надати оцінку встановленому ним факту.

Та, якщо все ж погодитися, що посилення сторони в процесі на сплив позовної давності є проявом диспозитивності, то неодмінно мусимо здійснити ширше застосування такого принципу. Тож, користуючись принципом диспозитивності, а точніше – тим правилом, котре хочуть видати за даний принцип, отримаємо ситуацію, коли суд не вправі розглядати питання, очевидні для сторін і правозастосовного органу, але не підняті однією з них під час розгляду справи, отже мусить задовільнити вимоги повністю. Абсурд? Звісно, та до нього ми прийшли шляхом буквального тлумачення коментованого квазіпринципу.

Отже, вельми непереконливою виглядає теза, за якою застосування позовної давності лише за заявою сторони спору є проявом загальноцивільністичних принципів диспозитивності та здійснення цивільних прав своєю волею та у своєму інтересі. Адже диспозитивність як один з головних принципів – це можливість осіб, що беруть участь у справі, за активною допомогою суду розпоряджатися правами [8, с. 275], а не одноосібно встановлювати їхні межі. Багато дослідників питання виступали проти розширеного тлумачення диспозитивності у цивільному процесі. Так, П.Ф. Єлисейкін зводить її до права заінтересованої сторони під час розгляду спору добиватися захисту або відмовитися від нього та право вибору форми захисту у встановлених законах межах [9, с. 90]. М.А. Гурвич також визначав поняття диспозитивності у цивільному процесуальному праві як одне з положень, за яким виникнення, розвиток і закінчення процесу відбувається за вимогами і заявами сторін та інших учасників судового розгляду з метою захисту прав та інтересів як сторін, так і держави, і суспільства в цілому [10, с. 29–30]. Диспозитивність є основоположною ідеєю, що втілює свободу зацікавленого суб'єкта визначати форми і способи захисту порушеного права, предмет судового розгляду та долю предмета спору і процесу у різних правозастосовних циклах.

Насправді, заявлення чи незаявлення відповідачем про сплив давності аж ніяк не виглядає як здійснення права. Посилання на позовну давність, строго кажучи, не є доказом у справі, тоді як диспозитивність у процесі передбачає виключне право учасника посилаючись саме на докази, в тому числі і такі, що мають значення для застосування позовної давності [7, с. 50]. Слід також згадати думку із цього приводу Г.П. Тимченка, який присвятив низку ґрунтовних досліджень питанню диспозитивності у цивільному процесі. Він, зокрема, підкреслює значення диспозитивності як можливості учасників процесу інтерпретувати приписи чинного процесуального законодавства таким чином, щоб їхня діяльність стосовно здійснення своїх прав за самостійним вибором своєї поведінки, заснована.

На цих принципах, успішно вела до виконання по конкретній справі загальних завдань цивільного судочинства [11, с. 214].

Відтак автор цілком слушно вказує, що у цивільному судочинстві та науці закріпився погляд, відповідно до якого принцип диспозитивності, будучи

одним із безумовних та непорушних засад цивільного процесу, як і будь-який інший принцип права, має свої межі і тільки в них може вважатися непорушним. Він дає такий зміст принципу диспозитивності у процесі. Це насамперед право заінтересованої особи на позов, і тим самим на порушення цивільної справи. Другим складником є право позивача визначати предмет позову і розмір позовних вимог. Третім – виступає право сторін розпоряджатися своїми вимогами безпосередньо в ході розгляду спору, тобто об'єктом процесу. Воно виражається у таких їхніх правомочностях, як відмова від позову, визнання позову та укладення сторонами мирової угоди. Також до групи прав сторін, що належать до сфери дії принципу диспозитивності, входять їхні права оскаржити ухвалене судове рішення повністю або частково [12, с. 155]. Як бачимо, у ч. 3 ст. 267 ЦКУ йдеться не про диспозитивність, а про необхідність подання певної заяви, сам формальний факт існування якої впливатиме на обсяг повноважень особи щодо захисту в судовому порядку. І вже перші проблеми таке правило про застосування наслідків спливу давності зустрічає за відсутності в судовому засіданні одного чи обох учасників. Як враховувати їх волю, коли вони її не виявили? Приміром, у наказному провадженні, коли закон передбачає розгляд спору взагалі без участі відповідача.

З огляду на викладене, можемо дійти висновку, що новітнє цивільне законодавство, надаючи зобов'язаній особі право на заперечення проти позову з посиланням на пропуск давнісного строку та визначаючи факт реалізації такого права як підставу для судового застосування позовної давності, порушує доктринальні положення щодо сутності змісту матеріального права, зокрема в частині його темпоральних критеріїв та певною мірою нівелює ті публічно-правові чинники, котрі були покладені в основу запровадження такого інституту: забезпечення визначеності та впорядкованості приватно-правових відносин, підвищення дисципліни їх учасників. Враховуючи зазначене та інші проблеми правозастосовного порядку, пов'язані з запровадженням вказаної законодавчої новели, її слід кваліфікувати як таку, що не відповідає сутності опосередковуваних взаємин.

Література

1. Калачов Н.В. О давности по русскому гражданскому праву. По поводу сочинения г. Энгельмана: Die Verjährung nach russischem Privatrecht. Dorpat, 1867 г. *Юридический вестник*. Москва, 1867. Кн. 1 (Июль). С. 1–18.
2. Энгельман И.Е. О давности по русскому гражданскому праву. Историко-догматическое исследование. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1901. 411 с.
3. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві : монографія. Харків : Право, 2014. 632 с.
4. Гуйван П.Д. Строк суб'єктивного матеріального права як характеристика його змісту. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 8. С. 19–23.
5. Цікало В.І. Імперативність та диспозитивність при застосуванні правових наслідків закінчення строку позовної давності. *Право України*. 2001. № 11. С. 95–97.
6. Кравчук В.М., Угриновська О.І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006. 944 с.
7. Гордієнко Г.Г. Процесуальні аспекти застосування позовної давності судами загальної юрисдикції. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 12. С. 50–52.
8. Шутенко О.В. Развитие принципа диспозитивности в истории отечественного судопроизводства. *Вісник університету внутрішніх справ*. Харків, 1999. Вип. 6. С. 274–277.
9. Елисейкин П.Ф. Предмет и принципы советского гражданского процессуального права : Учебное пособие. Ярославль, 1974. 107 с.

10. Советский гражданский процесс / Ред. М.А. Гурвич. Москва : Высшая школа, 1975. 399 с.
11. Тимченко Г.П. Поняття диспозитивності у цивільному процесуальному праві. *Вісник господарського судочинства*. 2003. № 3. С. 209–214.
12. Тимченко Г.П. Историко-правові аспекти принципу диспозитивності у цивільному праві. *Вісник господарського судочинства*. 2003. № 2. С. 150–155.

А н о т а ц і я

Гуйван П. Д. Критичні міркування з питання про застосування позовної давності лише за заявою сторони у процесі. – Стаття.

У роботі проведено наукове дослідження питання про правову обґрунтованість і доцільність нормативного правила щодо застосування позовної давності лише за заявою сторони в спорі. Автор обстоює тезу, за якою такий підхід є невиваженим і таким, що суперечить основним засадам цивілістики. Так, спотворюється одне з основоположних понять цивілістики – щодо змісту суб'єктивного матеріального права. Адже строк є елементом суб'єктивного права особи, а його вплив у зв'язку з вичерпаністю часових характеристик останнього приводить до припинення суб'єктивного права. У разі ж невизначеності із часом позовного домагання (він залежить від волі відповідача й може бути як завгодно довгим або взагалі вічним) втрачається ключова ознака права – його визначеність. Бо заявити про вплив давності можна лише в судовому процесі, а його може взагалі не бути. Тож ставити дієвість матеріального права в залежність від процесуальних діянь недоцільно й сутнісно невірно. Подібна позиція була прийнятною в час, коли існувала концепція єдиної давності, але наразі вона відкинута правовою наукою та законодавством. Критично оцінене правило, яке означає фактичну безстроковість і матеріального права на позов. Тривалість реалізації охоронного повноваження за ним уже не обмежується нормативним строком, адже зовсім не виключено, що кредитор, пред'явивши позов поза межами давнісного строку й не маючи жодних поважних причин для його відновлення, все ж отримає судовий захист з огляду на відсутність заяви відповідача. І така концепція методологічно неправильна. У статті вивчено питання про можливість кваліфікації заяви про вплив давності як прояв принципу диспозитивності. Піддано обґрунтованій критиці подібні підходи сучасних науковців. Указується, що диспозитивність полягає у вільному виборі сторонами процесу доказів, які вони використовують в обґрунтуванні своїх вимог чи заперечень. Однак позовна давність не є доказом у справі, а факт впливу позовної давності є звичайним запереченням проти позову, який має розглядатися незалежно від заяви сторони.

Ключові слова: позовна давність, заява про вплив строку, правова визначеність.

S u m m a r y

Guyvan P. D. Critical considerations on the application of the statute of limitations only at the request of a party to the proceedings. – Article.

The research of the issue of legal validity and expediency of the normative rule on the application of the statute of limitations is carried out only on the application of the party to the dispute. The author defends the thesis that this approach is ill-considered and contrary to the basic principles of civilization. Yes, one of the fundamental concepts of civilization is distorted – the content of subjective substantive law. After all, the term is an element of a person's subjective right, and its expiration due to the exhaustion of the time characteristics of the latter leads to the termination of the subjective right. In the case of uncertainty with the time of the claim (it depends on the will of the defendant and can be arbitrarily long or even eternal), the key feature of the right is lost – its certainty. Because it is possible to declare the expiration of the statute of limitations only in court, and it may not be at all. Therefore, to make the effectiveness of substantive law dependent on procedural acts is impractical and essentially incorrect. Such a position had a right to exist at a time when the concept of a single statute of limitations existed, but now it has been rejected by legal science and legislation. The article examines the possibility of qualifying the application for the expiration of the statute of limitations as a manifestation of the principle of dispositiveness. Similar approaches of modern scientists have been subjected to reasonable criticism. It is stated that dispositiveness consists in the free choice of the parties to the process of evidence, which they use to substantiate their claims or objections. However, the statute of limitations is not evidence in the case, and the expiration of the statute of limitations is a common objection to the claim, which should be considered regardless of the party's application.

Key words: statute of limitations, application for expiration of term, legal certainty.